

STERKE EN ZWAKKE CULTURELE ICONEN

Fred Neerhoff

Lezing vanwege het 10-jarig jubileum van de Spinozakring Soest

Abstract

Toegelicht wordt waarom Erasmus en Kant, beiden prominente beschavingsiconen van de westerse cultuur niet de juiste inspiratiebronnen zijn die de tanende macht van het Westen kunnen revitaliseren, terwijl Spinoza, samen met Machiavelli dat perspectief juist wél kan bieden (waarbij wordt aangetekend dat Spinoza veel heeft ontleend aan zijn leraar Van den Enden, de Engelse filosoof Hobbes en de Italiaan Machiavelli, welke laatste hij twee keer noemt in de *Staatkundige Verhandeling*).

Het zal niemand zijn ontgaan dat onze, westerse cultuur op de tocht staat. Na zo'n 500 jaar werelddominantie, laat nu vooral Azië zich gelden. Niet geheel onverwacht: ons koloniale verleden begint zijn tol te eisen. De VOC bleek toch niet zo'n onschuldig handelsproject als voorgespiegeld, maar lijkt eerder, enigszins gechargeerd, een oorlogsvloot die 'handel dreef' met de overzeese koloniën (een understatement voor 'roof').

Zelfkritiek is nu van levensbelang. Niet om een misplaatste schuld aan te praten, maar uit welbegrepen eigenbelang. Zolang de wortels van de westerse neergang niet helder zijn, zijn we ook niet bij machte het tij te keren.

In deze tijd van wereldomspannende communicatie is het evident dat de westerse morele maatstaven meestal niet overeenkomen met die van elders, en vice versa: de universeel geachte moraal van het tot voor kort dominante christendom begint zichtbare scheuren te vertonen. Wellicht is dit zelfs wel de hoofdoorzaak van de westerse neergang. Daarbij wordt aangetekend dat door jezelf moreel superieur te wanen je soms ook geen helder zicht hebt op je eigenbelang.

Laten we kijken hoe enkele westerse beschavingsiconen en hoofdfiguren van de westerse filosofie hierin staan (in chronologische volgorde):

***Erasmus** (omstreeks 1500) wordt binnen Europa als humanistisch icoon beschouwd. Zoals bekend, betekent 'humanisme' vandaag de dag geloof in de mens, en ongeloof in God en Bijbel. Dit laatste nu is precies waar Erasmus *niet* voor stond, integendeel zelfs. In werkelijkheid was hij een katholieke priester en moraal theoloog wiens ganse leven in het teken stond van de Godmens Jezus Christus ('zoon van God'). De verwarring komt voort uit de dubbelzinnige betekenis van het woord 'humanist'. In de tijd van Erasmus, de Renaissance, was de Kerk in crisis en op zoek naar haar identiteit. Dit ging gepaard met een hernieuwde belangstelling in de Oudheid toen er nog geen sprake was van een almachtige Kerk en de mens nog centraal stond. De christelijke geleerden die zich bezig hielden met het vertalen en bestuderen van oude Grieks-Romeinse teksten werden 'humanista' genoemd, vandaar de term 'humanist' die zoals gezegd nu een geheel andere betekenis heeft. Eén van die geleerden was de taalvirtuoos Erasmus die vooral was geïnteresseerd in christelijke bronteksten (ad fontes). Al schrijvend en reizend door Europa wist hij zichzelf te presenteren als een diepgelovige model-christen naar wiens gunsten zowat alle geestelijke en wereldlijke Europese leiders dongen. Opmerkelijk is nog dat tot vandaag de dag krampachtig wordt verzwegen dat Erasmus ook een rabiote Jodenhater was, getuige zijn uitspraken: "Er bestaat niets gevaarlijkers voor de onderwijzing van Christus dan deze meest verderfelijke pest, het Jodendom" en "Als het haten van Joden de echte

christen legitimeert, dan zijn wij allen voortreffelijke christenen". Uitspraken die samen met nog meer gescheld op Joden pas in 1969 in zijn immense correspondentie zijn terug gevonden. Zijn veelgeprezen tolerantie beperkte zich in werkelijkheid tot zijn geloofsgenoten.

Hiermee is gezegd dat er argumenten te over zijn om Erasmus op het internationale politieke toneel als een wolf in schaapskleren te ontmaskeren.

***Machiavelli** (omstreeks 1500) was beroepshalve, net als zijn leeftijdsgenoot(!) Erasmus, adviseur van de zittende macht. Daartoe bestudeerde hij als diplomaat van de republiek Florence, zoals een hedendaags fysicus de materie onderzoekt, en met de wrede heerser Cesare Borgia als model, hoe een heerser zijn politieke macht verwerft, en belangrijker nog, hoe hij die vasthoudt. Deze observationele studie resulteerde in zijn *De Heerser* waarin hij zijn bevindingen, onderbouwd met een grondige kennis van de Romeinse tijd (uitvoerig beschreven in zijn *Discorsi*), pakkend en zonder een spoor van moralisme beschrijft. Tot op de dag van vandaag wordt Machiavelli door vaak christelijke cultuurdragers verdacht gemaakt alsof zijn bevindingen aan een kwade genius ontsproten zouden zijn. Misschien wordt die vijandigheid jegens zijn persoon mede veroorzaakt doordat Machiavelli er schik in had om het christendom voortdurend op de hak te nemen en neerkeek op de christelijke iconen die in zijn ogen meestal zwakkelingen zijn vergeleken bij de helden van de klassieke Oudheid. Hij blonk uit in persoonlijke moed, en klaagde nooit, zelfs niet nadat hij in gevangenschap was gemarteld. Hij ging blijmoedig door het leven, getuige zijn vele nagelaten toneelstukken en brieven die merendeels van hoge literaire kwaliteit zijn.

Machiavelli was in tegenstelling tot de gangbare opinie een realist en een man met lef, die aan de basis staat van de hedendaagse politieke wetenschappen.

***Spinoza** (omstreeks 1650) verstaat in zijn *Ethica* iets geheel anders onder Natuur dan gebruikelijk. In plaats van de onschuldig gehouden natuur (met een kleine letter) van de bloemetjes en de bijtjes, begreep hij de Natuur (met een hoofdletter) als de *gehele, ondeelbare werkelijkheid* van *geest en materie* die als enig doel heeft zichzelf in stand te houden (Spinoza's *monisme*). Deze amorele Natuur zonder een menselijk gezicht stelde hij per definitie gelijk aan zijn God, daarmee de filosofische traditie volgend waarbinnen het begrip 'God' altijd al de grond of oorsprong van de gehele werkelijkheid uitdrukte. Een traditie, die ouder is dan de Bijbel. Verder liet hij zien dat de Bijbel niet heilig (onaantastbaar) is, maar een boek dat geschreven is door mensen zoals jij en ik. Volgens Spinoza is iets moreel 'goed' als dat je conatus versterkt, rekening houdend met het algemeen belang van de gemeenschap waartoe je behoort. Zijn belangenmoraal weerspiegelt daarom een *relatieve* moraal opvatting, in afwijking van de absolute moraalopvatting van het christendom volgens welke hun moraal universeel geldig is. Evenals Machiavelli was Spinoza geïnteresseerd in de relatie tussen politiek en religie.

Spinoza ontwikkelde in zijn Ethica, los van het christendom en zonder zich daartegen af te zetten, een geheel eigen filosofie, en hangt een relatieve moraalopvatting aan die tevens het algemeen belang dient van de gemeenschap waartoe je behoort.

***Kant** (omstreeks 1750) staat bekend als het boegbeeld van de Verlichting, maar in werkelijkheid heeft hij het christendom van de ondergang gered door het transcendente (bovennatuurlijke) de grondslag van zijn filosofie te laten zijn (Kant's *transcendentiaal idealisme*). Hiermee kon hij zich baseren op een soort goddelijke werkelijkheid, en opende daarmee de weg voor de 'vrije wil' die volgens Spinoza juist *niet* kon bestaan. Hiermee zijn Kant en Spinoza onverzoenlijke filosofische tegenpolen. Ook Kant's (universeel geachte) moraaltheorie berust volledig op het transcendente, en kan derhalve onze toets der kritiek niet doorstaan. Maar er is meer dat tegen zijn ideeën pleit: *terzelfder tijd* dat hij bezig was met zijn universele moraaltheorie, ontwikkelde hij een hiërarchische

rassenleer waarin hij het witte 'ras' superieur achtte. Dubbelhartigheid was Kant dus niet vreemd. Ook ondersteunde hij het kolonialisme en de slavernij. Kant heeft nimmer zijn racistische ideeën publicitair verworpen, noch zijn seksisme dat hij tevens aanhing.

Na de twee wereldoorlogen op het Europese continent was het afgedaan met de hoge vlucht die Kant's moraaltheorie ooit had genomen, ook zijn eenzijdige nadruk op de Rede had een flinke knauw gekregen. En tenslotte zal zijn racisme en seksisme altijd aan hem blijven kleven.

Samenvatting

Er bestaat geen groter contrast dan tussen de leeftijdgenoten Erasmus en Machiavelli, en dat geldt precies zo voor de tegenpolen Kant en Spinoza. Erasmus en Kant waren beiden moralisten die graag anderen de les lazten. Beiden kunnen geschaard worden in het christelijke kamp, terwijl de realisten Machiavelli en Spinoza beiden vrij waren van moralisme en godsgeloof.

Kortom, Erasmus en Kant zijn niet de culturele iconen waar het Westen het heden ten dage van moet hebben. Op het internationale politieke toneel - alwaar het westerse imperialisme met toenemende urgentie ter discussie wordt gesteld - is die tijd nu wel voorbij. In scherp contrast daarmee lijken de ideeën van Machiavelli en Spinoza juist wél toekomst te hebben.

Literatuur

- Spinoza, Benedictus, *Staatkundige Verhandeling*, 2015
Machiavelli, Nicolás, *De Heerser*, 2007
Enden, Van den, Franciscus, *Vrije staatkundige stellingen*, 2022
Hobbes, Thomas, *Leviathan*, 1985
Kisch, Guido, *Erasmus' Stellung zu Juden und Judentum*, 1969
Oberman, Heiko, *Wurzeln des Antisemitismus: Christenangst und Judenplage im Zeitalter von Humanismus und Reformation*, 1981
Markish, Shimon, *Erasmus and the Jews*, 1986
Jansen, Hans, *Protest van Erasmus tegen renaissance van Hebreeuwse literatuur*, 2010
Neerhoff, F.L., *De Erasmus-Mythe*, 2017
Neerhoff, Fred & David Bakker, *Was Erasmus een antisemiet of niet?*, NIW, 2019
Spinoza, Benedictus, *Ethica*, 1979
Kant, Immanuel, *Wat is Verlichting?*, 2020
Kleingeld, Pauline, *On dealing with Kant's sexism and Racism*, SGIR Review, 2019
Neerhoff, Fred & David Bakker, *de Natuur als wetgever, een spinozistische maatschappijvisie*, 2024
Israel, Jonathan, *De Verlichting*, drie delen, 2005, 2010, 2013